

DÉNES TIBOR:

EL GRECO VAGY A FESTÉS DON QUIJOTEJA

I suoi pensieri in lui dormire non ponno.

Tasso.

Amire az ember nagyon kívánczik, néha félúton elébejön. Sok-sok esztendő óta élt bennem az a kívánság, hogy végre egyszer szemtől-szembe állhassak az egyetemes festés nagy rejtélyével, — El Grecoval, — vagy ahogy röviden jelezni szokták — Grecoval. A különböző kiadások, fényképek, az utazások során egy-egy többé-kevésbé hiteles Greco-kép múzeumokban és magángyűjteményekben mind sürgetőbbé tették bennem a kíváncsiságot. Kíváncsiságot, ami talán csak külső megjelenése szerint az, mert a valóságban vágy, az animusnak és animának — szellemnek és léleknek — összetett vágya, hogy megértse végre, mi az, ami ennyire problematikus a Greco nevével jelzett képek sorozatában és magában Greco-ban, — a művészen és emberben és mi az, ami esetleg klasszikus, a formák tisztaságáért rajongó beállítottságunk ellenére is áhítatot, térdreborulást sugalmaz bennünk a grecoi mű láttán?

Most nyáron végre a Világkiállítás Párisában félúton elmjött Greco. A két nagymultú művészeti folyóirat, a Gazette de Beaux Arts és a Beaux Arts együttes rendezésében kiállítás nyílt meg Greco félszáz művéből. A román király ép oly készséggel küldötte el Greco-képeit, mint az olasz képtárak, vagy a budapesti és amerikai múgyújtók; mintha bizony a képek birtokosait is izgatta volna a kérdés, mi az igazság ezekben a képekben. Mi az igazság Greco körül? Ki az a Greco? Az a remény késztehetette így a tulajdonosokat és a kiállítás rendezőit is, hogy az ilyen gyűjteményes egybefoglalás talán meg tudja végre találni az annyira ellentétes vélemények közül az igazit. Hátha fel tudja deríteni a grecoi titkot. Théophile Gautier, a parnasszisták elméletírója spanyolországi utazásai végén lesújtó ítéletet mond: Greco örült! Az angol Cook kapitány viszont lándzsát tör mellette és Toledo, Greco városa a szépséget keresők és a sznobok zarándokhelye lesz. Egy spanyol szemorvos, névszerint German

Béritens, — tudományos igényű cikket közöl századunk elején, hogy lerántsa a leplet Greco miszticizmusáról és rendkívüliségéről és az egész grecoi titkot a hypermetrikus asztigmatizmus orvosi műszavával — és bizonyára búvszavával is! — összegezi. Maurice Barrés meg elragadtatott szavakkal valósággal dicsóítja a toledói mestert; könyve elveszti minden tárgyilagosságát, annyira beleéli magát Greco és az egész grecoi mű különös líraiságába. S érdekes az, hogy Barrés ihletett poézisát a művészettörténet Meier-Greafe és August L. Mayer személyében igazolta. De igazolta a művészet mai fejlődésme- nete is az impresszionizmussal, expresszionizmussal, No- vecentoval, — Monettől, Manettól és Renoirtól Degason és Cézanneon át Picassoig és azon túl meglepő határo- zottsággal. Igaz, kései igazolás, ha meggondoljuk, hogy Greco a XVI. század derekán született és alig néhány esztendővel élte túl azt a századot, melyben napjai foly- tak. De még ez igazolás ellenére is egész a mostani ki- állításig ott volt a kérdés: Ki hát valóban Greco? Őrült, vagy szembeteg, vagy a zsenik olyan kivételes erejével elküldött művész, aki évszázadokkal előre álmodta meg a mai festés útjait, s aki őse, sokáig utód nélkül való őse volt a mai festésnek?

Ős utódok nélkül, — igen, ennek a gondolatnak kell megfogamzania az emberben, amikor először találkozik szemtől-szembe Grecoval, úgy értve ezt a közvetlen ta- lálkozást, hogy pályájának minden szakaszából, külön- féle festési módjának ideiből, tematikájának úgyszólván minden részletéből, nagyjából teljes és egész Greco az, akivel végre szemtől-szembe álltam e csodálatos kiállí- tásán, melynek ötven darabja közül negyven feltétlenül hiteles. Így együtt, — a hiányzó nagy műveknek is kisebb változataival, — ez már az a külön grecoi világ, melynek látására annyira vágytam és mintha erre a nagyon prob- lematikus világra — épen e boldog találkozás követke- zésében — volna már felelet. Ha nem is minden kérdésre, legalább egyikre, másikra. Itt van mindjárt ez a nagy probléma: Greco, a nagy ős közvetlen utódok nélkül. S hogy ez így van, azt a mai művészet felületes ismerői is el kell, hogy ismerjék. De mit jelent ez az ős-volt utó- dok nélkül. Ki vállalkozik arra, hogy őse, új kikezdése legyen egy hosszú-hosszú folyamatnak? Ki vállalkozik arra, kinek kell arra vállalkoznia, hogy más legyen mint a többi; új és rendkívüli? S a XVI. században, a renaiss- sance túlzott formatiszteletének idején a kötött formák

feloldója, a maga rendkívüli színeivel, addig még nem tapasztalt vonalaival fellázítója legyen? Ki meri annak az ősnek a szerepét vállalni, aki kétségtelenül tudja, hogy századokig nem lesz iskolája; művészi szemlélete, gondolatvilága csak nagyon soká és nagyon közvetve talál folytatást? Igen, a zseni kell erre a hősi szerepre; de nem bármiféle zseni! Ős, utódok nélkül csak a grecoi zseni lehet. Az, akinek magának sem voltak ősei — a szó szoros értelmében véve, — aki egész egyéniségével, művével amolyan köd előttem-köd utánam — jelenség. Nem voltak ősei, mert nem lehettek ősei. Mert olyan földrészbe csöppent bele titokzatos körülmények között, ahol senki sem vállalta, mert nem vállalhatta idegenségénél fogva s ami ennél döntőbb, nem vállalhatta senki a Grecoval való vonatkozást, elsősorban azért, mert Greco ezen az új földrészben merőben elkésett jelenség. Azért lett tehát ős, mert későn jött.

Honnan jött és hová készült ez a különös ember, akinek a neve azt jelenti: a görög.

Greco — igazi neve szerint Dominikos Theotokopoulos — Kréta szigetéről, Candiából jött. Hogyan és miért, — ezt senki sem tudja s Velencében, ahol először kikötött, sohasem is kérdezték tőle. Csak ez a tény: Greco Velencébe érkezett és festeni akart. De ugyanolyan tényként kell elfogadnunk azt is, hogy az ő festése ott Velencében senkinek sem kellett. Velencének akkor már Jacopo Bassanoja volt és Tizianoja és Tintorettoja és mármár Veronese is az övé volt. Kinek kellett akkor ez az ismeretlen krétai, aki letünt idők idegen festésmódját, az ikonok keleti érzelem- és gondolatvilágát hozta magával lelkében, ecsetjében! Nem, Greco nem boldogulhattott Velencében, hacsak arra nem akart vállalkozni, hogy a velencei mesterek iskolájába járjon és legyen azoknak másod- sőt harmadrendű tanítványa, örülvén, ha egy-egy külsőséget, felületet és esetlegest elleshet tőlük; hiszen eleve számolnia kellett azzal, hogy amit a velenceiek tudnak, annak mélyére ő sohasem hatolhat. A velencei művesség — renaissance és barokk egyaránt — tudatosan nagyobb titok volt számára, mint ő maga lesz késő századoknak. Technikában tanulhatott tőlük és tanult is, de mikor a tartalomhoz, a lényeghez ért volna, Greco búcsút mondott Velencének és továbbment.

Róma. Giulio Clovio levelével kopogtat Alessandro Farnese bíboros palotájának az ajtaján. Éppoly homályos származás, mint pártfogoltja. Talán dalmát. A Farnese-

palotában a megzavart, önmagát vesztett fiatal festő dolgozik. Velence fölényes technikája kísért e korbeli képein. Egészen közepes munkák, mintha kényszer hatására festette volna valamennyit. Rómában, a bíboros védőszárnyai alatt sem érezhette magát Greco kevésbé idegennek és későn érkezettnek, mint Velencében. Így jöhetett neki kapóra, hogy a spanyol trónra II. Fülöppel a művészetet kedvelő, nagy, hősi álmoktól zaklatott uralkodó került. Fejedelem, akinek nagy álma megvalósításához minden eszköz és erő rendelkezésére állott, — egyet kivéve. Pedig ez a punctum saliens, — az emberanyag, a zseni. II. Fülöpnek ezért Itáliából kellett magához édesgetnie az olasz művészeket. De az olaszok nem szívesen mentek és II. Fülöp és rajta keresztül a spanyol festészet sem túlságosan sokat ért velük. Grecot viszont nem hívta a király, egyetlen megrendelése nem elégítette ki a madridi udvar igényeit és mégis Greco lett a spanyol festészet egyik legnagyobb alakja.

Ez is éppen úgy tény, hogy Grecot senki sem hívta Spanyolországba. Ezért nem telepedhetett le a király városában, Madridban, hanem a viszonylag jelentéktelenebb vidéki városban, Toledoban kellett meghúznia magát. Senki sem hívta, magától ment. De éppen ebben a tényben van valami magábanrejlő nagy erő. Megérezte, hogy ha nem hívják is, szükség van reá. S megérezhette azt is, hogy minden keleti idegenszerűsége és távolsága ellenére is Spanyolországban mégsem lesz olyan idegen, olyan elkésett, — senkifia, mint Velencében, vagy Rómában. Greco Spanyolországba nem érkezett későn, de korán sem. Greco épen idejében érkezett. Döntő bizonyítéka ennek épen az, hogy aránylag rövid szegénység és próbálgatás után hamarosan nagy hírnévnek örvendett. Az Escorialban tett sikertelen kísérlete után Madridból visszatérve hiába szörnyülködtek a derék toledo szerzetesek *Espolo*-ja láttán, mit a székesegyház sekrestyéje számára festett, mert annak Magdolnája a megszólalásig hasonlított a szépséges Donna Geronina de las Cuevas-hoz — mind több barátja és pártfogója akadt, tudósok és előkelő, nagyhatalmú főpapok és a kolostorok valósággal versenyre keltek munkájáért, ecsetjéért. Hiába próbálta az inkuizíció több ízben perbefogni, amiért túlhoszúra festette angyalainak szárnyát, amiért szentjei arcukon ismeretes hétköznapi személyeknek vonásait hordták, — Toledo büszkélkedett vele és amikor meghalt, díszes temetést rendezett „a görögnek.” A Santo Domingo

El Antiguóban temették el, sírversét Gongora írta, tiszteletreméltó vagyont hagyott hátra és sokáig siratták. Domenico Greco, excelente pintor — így emlékeztek meg róla, — a kitűnő festő, Greco, alig két esztendővel előzte meg a halálban Cervantest, Don Quijote és az egész donquijotei szimbolika megálmodóját.

Sokan megsejtették már és egy-két odavetett szóban hangot is adtak sejtelmüknek, hogy Greco és Don Quijote között valami mélyről való összefüggésnek kell lennie. Ez a párisi kiállítás most meglepően igazolta ezeket a sejtelmeket. A grecoi pálya a maga egész sorsszerűségével, de a problémátikus grecoi mű is kísértetiesen egybeesik a búsképű manchai lovag külső és belső jelentésével. Greco az ikonok el-elmosódó álmképét őrizte lelkében, mikor feltűnt, Don Quijote pedig az Amadis-regények régen-régen a mult világának tündériségétől részegült meg. Mindketten elkéstek. Mindkettőnek ősnak kellett lennie, újat kezdenie. Így lett mindakettő ős, közvetlen utódok nélkül; a festő őse az igazi festésnek, a színek festésének, a lovag meg őse az örök álmodozásnak, a drága gyermeki fantaszta léleknek. Ez a párhuzam-megvonás azonban még inkább a külsőségekre terjed ki. Lélek szerint sokkal inkább rokona Greco Don Quijotének. Dominikos Theutokopoulos Kres — élete utolsó percéig így írta alá képeit. *Kres*, a krétai, a görög. Tehát nem spanyol és mégis senki nála igazabban, senki nála teljesebben — még Velasquez sem, még Goya sem! — nem fejezte ki a spanyol lelket. Mindazzal az összetettséggel, ami erre a különös lélekre jellemző, Castilia és Aragonia, misztikus : elvonatkozottság és felszabadult, könnyedebb kedély, szigorú aszkézis és táncebafojtott imádság, a mártírhalál vágya és a bikaviadal véres mánora, szentség és bűn, őszinteség és képmutatás, álm és valóság. Megannyi egymást tagadó, egymásnak sokszorosán ellentmondó jellemző és mennyire benne van ugyanabban a történelmi spanyol arcban, abban az egyetlen, különös, problematikus spanyol lélekben! Valóság az álomban és álm a valóságban! S ez a sokrétű, szét húzó szintézis egészében rákerült a grecoi műre; ép úgy, mint Don Quijote alakjára is. Vagy talán valamivel még szemelláthatóbban, még maradéktalanabban, mert bár Cervantesben távol hazájától fogamzott meg a gondolat és mikor megalkotta, elvonatkozott korától és fajától, de Greco mindig is idegen volt és az is maradt. Levegő volt közötté és a spanyoltság között. Perspektiva. Amellett

azonban Candia és Toledo körülbelül ugyanaz a klíma, ugyanaz a vérmérséklet, az az összetettség, az a sors. S az áhítat is. Csak épen az irány más. Mint a széljárásnak. Keletről nyugatra, nyugatról keletre. Ugyanazok a megnyilvánulások, csak egymásnak fordított képei. Tükörképek.

A grecoi áhítat, — ez a legmegragadóbb jellemvonás minden képén, — ez is ilyen tükörképe a spanyolnak. A toledo-i szerzetesek megbotránkoztak, mert Magdolnában Donna Geroninát ismerték fel, pedig spanyolabb, toledoibb Magdolnát senki sem festett odáig és azóta sem. Csak a grecoi áhítat iránya fordítottja épen a spanyolnak. August L. Mayer aforizmában rögzíti meg a spanyol festészet és Greco különbségét. A spanyolok — szerinte — az eget hozták le a földre, Greco pedig a földet emelte az égig. Ezért van annyi megkapó, egyben meghökkentő realizmus képein, ezért annyira XVI. századiak, annyira spanyolok az arcai. A kezek, a testtartások, a Jézusok, a Szűzanyák, a szentek. Mária Magdolna, a könnyező, megtisztult lélek és Szent Sebestyén, ez a dallamos szépségű ifjú, ez a vidám, mindenén túljutott, semmi földivel többé nem törődő lélek! A lélek, de a spanyol lélek! Annyira spanyolok ezek, mint az a Don Quijote, aki Dulcineáért birokrakél és a latrokat veszi védelmébe; értük bukik el. De ez a realizmus csak az alap: a földet az égbe magasztja. Olyanok lesznek a képei így, mint az emberi imádságok. Az immánens, földi ajkáról szakadnak le az emberi szavak is, hogy megtisztulva, az égbe érve transzcendenciákká, dicsőítő imádságokká érjenek.

Vajjon örült-e az, vagy szembeteg, aki az immanensből át tudja szűrni a transzcendenst, aki az ecsetvonásból áhítatot, imádságot húz és aki a természetet, a világot olyan nagyban és egészben látja meg, hogy ebben a szemléletben feloldódnak már a kötött formák és csak színek vannak, — bágyadtak és szomorúak és halványak, ha az angyalok seregét, az isteni szférát ragyogtatják fel?! Igen, ezek a színek Greco titkának föllebbentői és ugyanakkor a grecoi igazság tanui. Spanyolok, mint az arcok és a kezek és a levegő, amelyen át a mester meglátta őket: kékek és sárgák és rózsaszaszínek, de azontúl örökévaló színek, a lélek színei, minden földi forma magjai. A messzenéző, messzevágó szemnek egy-egy fátyola ezek a színek, amelyek mögött már ott kell sejttenünk az igazi valóságot: a földöntúli Valóságot.

Nem, Greco nem volt őrült és nem volt szembeteg és nem volt különködések hajhászó, de idegenszerűségében, egyedülvaló magányában ösztönösen rátalált az Isten teremtésrendje szerint való művész célszerűségére: nem az úgynevezett reális valóság, hanem a másik, tehát a formák tünékeny világában a formákon túlevő színek örök világát dolgozta ki. A meggondolatlan ítélet álmodozónak, fantasztának mondaná őt, — mint Don Quijotet is mondta, — pedig a bizonyosság az, hogy ők ketten az igazi realisták, az el nem múló, földöntúli realitás üzenet-hozói. S abban is van valami szükségszerű, hogy mindketten a sokszorosán összetett lelkek földjéről, Spanyolországról szólnak. Az álmodozások világáról.

El Greco, a festés művészetének Don Quijoteja első bensőséges találkozásunkkor ennyit mutatott meg a grecoi titokból.

Dénes Tibor.